

NEPROMJENJIVE RIJEČI U HRVATSKOGLAGOLJSKIM BREVIJARIMA

Tanja KUŠTOVIĆ

U radu se analiziraju nepromjenjive riječi (prilozi, prijedlozi, veznici, uzvici i čestice) u hrvatskoglagoljskim otisnutim brevijarima (Kosinjski brevijar, Baromićev brevijar, Brozićev brevijar) i u rukopisnom II. novljanskom brevijaru. Pritom se analiziraju psalamski tekstovi kao primjer liturgijskih tekstova i tekst legende o sv. Pavlu Pustinjaku kao primjer neliturgijskih tekstova. Usaporenom analizom pokušava se ustanoviti postoje li razlike u tvorbi i upotrebi nepromjenjivih riječi između liturgijskih i neliturgijskih tekstova, te kakav je odnos hrvatskih prema staroslavenskim elementima. Dolazi se do zaključka da nema razlike u upotrebi nepromjenjivih riječi između liturgijskih i neliturgijskih tekstova. Na temelju samih oblika nepromjenjivih riječi utvrđuje se da su svi proučavani tekstovi hrvatsko- staroslavenski, premda fonološki često dolazi do pokušaja prilagođavanja staroslavenskom jeziku (npr. zamjenjivanja iskonskog samoglasnika a poluglasom u prijedlozima: na-
nъ, za- zъ, prilogu: nъpridb- naprѣždb).

Ključne riječi: prilozi, prijedlozi, veznici, uzvici, čestice, hrvatsko- staroslavenski jezik, hrvatskoglagoljski brevijari

1. Uvod

Brevijari su službene crkvene knjige koje se sastoje od molitava i čitanja raspoređenih po danima u godini i po satima u danu, a namijenjena su svećenicima i redovnicima. Osim biblijskih tekstova i molitava, neki brevijari sadrže i književne tekstove poput legendi. Od hrvatskoglagoljskih tiskanih brevijara najstariji je Prvotisak Brevijara iz 1491. godine otisnut u Kosinju. Danas je poznat jedan primjerak tog brevijara koji se nalazi u Veneciji (Biblioteca nazionale Marciana, Breviario glagolitico Inc. 1235). Taj nam je brevijar danas dostupan u faksimilu¹. Po vremenu tiskanja slijedi ga Baromićev brevijar iz 1493. godine, otisnut u Veneciji, u tiskari Andrije Torresanija. Brevijar je nazvan po priredivaču Blažu Baromiću, senjskom kanoniku i tiskaru. Osim brevijarskih tekstova ovaj brevijar sadrži i ritual i misal te se time ubraja u kombinirani tip brevijara.² Sačuvano je pet primjeraka tog Brevijara od čega se dva čuvaju u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, po jedna u Italiji (Nacionalna knjižnica Braidense u Milanu) i Njemačkoj (Državna knjižnica u Münchenu) dok se jedan primjerak čuva u Rumunjskoj (Brukenthal u

¹ Brevijar po zakonu rimskoga dvora 1491. HAZU- Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1991.

² Jurčević, Ivan: Psalmi tiskani hrvatskom glagoljicom 1491. godine, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Osijek, 2005., str. 13.

Sibii¹). Treći otisnuti je Brozićev brevijar iz 1561. godine. I taj je brevijar otisnut u Torresanijevoj tiskari, a nazvan je po njegovom priredivaču Nikoli Broziću, omišaljskom župniku. Danas se nalazi u Londonu, u Britanskoj knjižnici (British Library, C. 35.d.20).

Od rukopisnih brevijara izdvojimo II. novljanski brevijar iz 1495. godine koji je pisao pop Martinac iz Grobnika. Pretpostavlja se da je upravo Baromićev brevijar jednim dijelom iskorišten za pisanje II. novljanskog brevijara.

Budući da navedeni brevijarski tekstovi nisu danas svi u jednakoj mjeri dostupni za proučavanje, u ovom radu ću analizirati nepromjenjive riječi u onom opsegu koji mi je bio dostupan.

2. Pregled dosadašnjih istraživanja

Brevijarski tekstovi do sada su proučavani u različitom opsegu. Sadržaj Baromićeva brevijara najpotpunije je opisao Jozef Vajs². Josip Hamm³ je proučavao biblijski tekst Judite u hrvatskim rukopisnim i tiskanim brevijarima. Tiskane brevijare proučavala je Biserka Grabar⁴ koja se usredotočila na znanstveno istraživanje hrvatskoglagoljskih tiskanih kalendara u brevijarima. Anica Nazor⁵ je u više navrata predstavila hrvatske tiskane knjige pa tako i hrvatskoglagoljske otisnute brevijare. Vesna Badurina Stipčević⁶ proučavala je tekstove legende o svetom Pavlu Pustinjaku koja se nalazi zabilježena u dva glagoljska brevijara: Baromićevom i Brozovićevom. Dodajmo proučavanja Ivana Jurčevića⁷ koji je analizirao jezične osobine promjenjivih riječi u trima tiskanim hrvatskoglagoljskim brevijarima (Kosinjskom, Baromićevom i Brozićevom). Završimo ovaj nepotpun popis jednom od zadnjih proučavanja Marijane Tomić⁸ koja je informatičkim programom na primjeru brevijara pokazala kako se hrvatskoglagoljski tekstovi mogu proučavati suvremenim metodama.

¹ Baromićev brevijar nije nam dostupan u fototipskom niti u nekom drugom izdanju, a hrvatskoglagoljsku legendu o svetom Pavlu Pustinjaku transliterirala je i objavila Vesna Badurina-Stipčević: *Hrvatskoglagoljska legenda o svetom Pavlu Pustinjaku*, Hfd, Zagreb, 1992.

² Vajs, Jozef: *Nejstarši brevir chravatsko-hlaholsky*, Prag 1910, XCIII- CI

³ Hamm, Josip: *Judita u hrvatskim glagoljskim brevijarima*, Radovi Staroslavenskog instituta 3, Zagreb, 1958, str. 103- 201.

⁴ Grabar, Biserka: 1984. *Tiskani glagoljski Baromićev brevijar*, *Slovo* 34: 159- 180.

⁵ Nazor, Anica: *Tiskana glagoljska knjiga od prvotiska Misala 1483. do Brozićeva Brevijara 156*, *Slovo* 34: 7-16.

⁶ Badurina- Stipčević, Vesna: 1992. *Hrvatskoglagoljska legenda o svetom Pavlu Pustinjaku*, Zagreb: Hfd.

⁷ Jurčević, Ivan: 2002. *Jezik hrvatskoglagoljskih tiskanih brevijara*, Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Pedagoški fakultet.

⁸ Tomić, Marijana. 2014. *Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije*, Zagreb: Naklada Ljevak.

3. Metodologija i ciljevi istraživanja

Iz dosadašnjih radova vidljivo je da nepromjenjive vrste riječi u brevijarskim tekstovima nisu zasebno istraživane. Do sada su provedena istraživanja nepromjenjivih riječi u tekstu Ivančićeva zbornika¹ te u Misalu hruackom Šimuna Kožičića Benje², dok se u ostalim znanstvenim tekstovima nepromjenjive riječi obrađuju sporadično. U ovom će se radu poredbenom analizom utvrditi postoje li razlike u oblicima i upotrebi nepromjenjivih riječi – priloga, prijedloga, veznika, čestica i uzvika – između liturgijskih (na primjerima psalama) i neliturgijskih tekstova (na primjerima legende o svetom Pavlu Pustinjaku). Također, pokušat će se ustanoviti u kojoj se mjeri čuvaju naslijedene staroslavenske osobine i zamjenjuju li se mlađim, hrvatskim osobinama.

Primjeri za psalamske tekstove označeni su brojem stranice, stupca i retka u Kosinjskom brevijaru³, a ako postoje razlike u Baromićevu⁴ i Brozićevu⁵ brevijaru one se ističu bez navođenja stranice. Za legendu o svetom Pavlu Pustinjaku koja se nalazi u II. novljanskem brevijaru⁶ navodi se broj folije i stupca na kojoj se primjer nalazi a ako postoji razlika u Baromićevu i Brozićevu brevijaru ona se ističe bez navođenja folije.

4. Prilozi

Kao što je poznato, prilozi su nepromjenjive riječi kojima se iskazuju okolnosti u kojima se odvija glagolska radnja. S obzirom na okolnosti, dijelimo ih na priloge vremena, mjesta odnosno smjera, načina i količine. Kad govorimo o tvorbi, govorimo o neizvedenim i izvedenim prilozima, pri čemu izvedeni prilozi mogu biti izvedeni od zamjeničke ili imenske riječi (imenice ili pridjeva). Budući da su prilozi vezani uz glagol u primjerima su označeni prilozi i glagoli na koji se pojedini prilozi odnose.

4.1. Neizvedeni prilozi

Od neizvedenih priloga u proučavanim tekstovima nalazimo vremenske priloge: *nine*, *abie* i *paki*. Njihovi staroslavenski oblici doživjeli su karakteristične fonološke promjene (*y>i*, *ê>i*: *nynê*, *paky*) ili su ostali nepromijenjeni (*abie*).

¹ Kuštović, Tanja. 2013. Nepromjenjive riječi u Ivančićevu zborniku. U: *Zadarski filološki dani IV*, [ur. Božić, Rafaela, Sambunjak, Slavomir] 207-228. Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za kroatistiku i slavistiku.

² Kovačević, Ana. 2014. Nepromjenjive riječi u Činu svetac̄ Kožičićeva Misala hruackoga. *Ricerche slavistiche* 12 (58): 163-184.

³ Kratica: Kos.

⁴ Kratica: Bar.

⁵ Kratica: Broz.

⁶ Kratica: Novz.

- (1) što *n(i)ne vz'g(lago)leši* (Nov₂ 362d)
(2) dъ primut *abie* studъ svoi (Kos 194c/17)
(3) I *paki* da se veselaše (Nov₂ 362d)

Prilog *paki* osim navedenog oblika javlja se i u obliku *pak'*:

- (4) *Pak'* že *ez(i)ku moi vas d(a)nъ poučit se* (Kos 203c/23)
a nalazimo i kontekste u kojima Bar i Broz taj prilog izostavljaju:
(5) ot bezd(a)nъ z(eml)e drevle *p(a)ki vzved(e) me* (Kos 203c/14; *p(a)ki om.* Bar Broz)
Uz prilog *paki* javlja se i prilog s istim značenjem *vaspetъ*. Taj se prilog u psalamskim tekstovima javlja u oblicima: *vaspetъ* i *vъspetъ*. Pritom treba reći da Kos češće ima oblik s nevokaliziranim poluglasom.
(6) Da vzvrat(e)t se *vъspetъ* i potidet se (Kos 194d/15; *vъspetъ*] *vaspetъ* Bar Broz)
Uz oblike *vaspetъ* i *vъspetъ* u rijetkim slučajevima u Bar i Broz nalazimo i oblik *vaspētъ* koji je rezultat zamjene iskonskog *e s jatom*. Zanimljivo je da je pritom riječ o potpuno istim kontekstima, što nas upućuje na to da su prepisivači Bar i Broz nastojali napraviti stilističku razliku da bi izbjegli učestala ponavljanja.
(7) Da vzratet se *vasp(e)tъ* i postid(e)t se (Kos 203a/19; *vasp(e)tъ*] *vaspēt* Bar Broz)
Prilog *abie* javlja se u psalamskim tekstovima, ali ne i u tekstu legende gdje se upotrebljava prilog *tudie*:
(8) I *tudie* kada b(i)si juže vidēti (Nov₂ 362b)
Od neizvedenih priloga treba spomenuti prilog količine *ošće*:
(9) I *ošće* s(love)sъ ne b(ê)še is'plnil' (Nov₂ 362d)

4.2. Izvedeni prilozi

Izvedene priloge podijelit će s obzirom na okolnosti koje izražavaju.

4.2.1. Vremenski prilozi

Od vremenskih priloga izvedenih od imenskih riječi (imenice, pridjevi, brojevi) nalazimo: *d(a)n(a)s, noćiju, iskoni, isprva, vskorē/skoro*.

- (10) azъ *d(a)n(a)s* rodih te (Kos 182d/8)
Prilog je tvoren od sintagme imenice *dъnъ* i zamjenice *sъ* u akuzativnom obliku /ovaj dan/.
(11) I poučah se *noćiju* sa src(e)mъ moimъ (Kos 205b/24)
(12) *V d(a)n zap(ovê)dê g(ospod)ъ m(il)ostъ sv(o)ju i noćiju pês(a)nъ ego ot mene* (Kos 195b/16-18 (17 *noćiju*] *noćoju* Broz)

U ovakvim kontekstima kao što je ova zadnja umjesto priloga sa značenjem *danju* upotrebljava se sintagma *v d(a)n*, a za značenje *noću* upotrijebljen je prilog *noćiju* koji se u Broz bilježi i kao *noćoju*. Oblik *noćiju* je instrumentalni oblik imenice koji je zadobio prilošku funkciju.

Nekoliko je priloga koji se odnose na jutarnje doba dana. To su: *jutro, jutromъ, zajutra*:

- (13) i vzraduju se *jutro* m(il)sti tvoei (Kos 199d/32)
Značenje ovog priloga je *jutrom*, a riječ je o popričenoj imenici.
(14) i *jutromъ* m(o)l(i)t(a)vъ moê varit' te (Kos 209b/18)
U ovom primjeru značenje *jutrom* izraženo je imenicom u instrumentalnom obliku, što je adekvatno obliku *noćiju* u jednom od prethodnih primjera.
Da prilozi *jutro* i *jutromъ* imaju isto značenje vidimo iz primjera:

(15) Ispln(i)hom' se *jutromъ* milosti (Kos 210c/16 *jutromъ*] *jutro* Bar Broz)
u kojem Bar i Broz variraju oblik u odnosu na primjer u Kos.

Prilog *zajutra* ima značenje *od jutra* i tvoren je od prefiksa *za-*, imenske osnove *jutr-* i sufiksa *-a*.

(16) *Zajutra* že egda juže d(ъ)nê os'vanulê b(ê)še (Nov₂ 365a)

Na jutarnje doba dana upućuje nas i prilog *rano* nastao od osnove pridjeva *ran-* i sufiksa *-o*. Druga mogućnost tumačenja ovog priloga je da je riječ o pridjevu srednjega roda koji je preuzeo ulogu priloga:

(17) Vstanu *rano* ispov(ê)m se t(e)bê (Kos 199b/29)

Nasprot priloga koji označavaju jutarnje doba dana nalazimo priloge koji označavaju završetak dana- *navečerъ*.

(18) Vzvr(a)tet se *nav(e)čerъ* (Kos 199d/5)

Značenje *uvečer* iskazano je i prilogom *večerъ*:

(19) *Večerъ jutro i pol(u)dne pov(ê)mъ vzzvâču* (Kos 198d/23)

U primjeru (19) nalazi se i prilog *pol(u)dne* koji označava središnji dio dana, a tvoren je od prefiksa *polu-* i imenice *dъnъ* u genitivu.

U proučavanim tekstovima nalaze se i drugi vremenski prilozi:

(20) êkož(e) bê *iskoni* i nine (Kos 204b/35)

(21) iže ist(e)ža *isprva* (Kos 204c/2-3)

Prilozi *iskoni* i *isprva* pokrivaju isto značenje „u početku“.

Značenje *davno* izraženo je istoimenim prilogom:

(22) Brate t(e)be *dav'no* vidêhъ (Nov₂ 364c)

Značenje priloga *vskorê/ skoro* je *uskoro, ubrzo*. Za ova dva priloga treba reći da su oni i prilozi vremena i prilozi načina jer odgovaraju na pitanja i *kada* i *kako*, no bliže im je vremensko određenje jer se odnose na kratkoču vremena u kojoj se radnja događa.

(23) postidet se zelo *vskorê* (Kos 183c/28)

(24) i êk(o) zelie zlaka *skoro* otp(a)dutъ (Kos 193a/26)

Prilog kojim se izriče da se radnja dogodila u neodređenom vremenu je *edinoju*.

(25) *edinoju* kleh se (Kos 210a/12)

Riječ je o broju *edinъ* u instrumentalu, a takva je tvorba vidljiva u već spomenutom prilogu *noćiju*.

Od vremenskih priloga kojima je u osnovi zamjenica u proučavanim tekstovima javljaju se: *tъgda/ togda/ tagda, tada, vsagda, vnegda, vinu, prisno, vazdan, vazda, nikogda, nêkogda*.

(26) *Tъgda* i otvâča i r(e)če emu (362c)

(27) Aće mi ne ud oblêjutъ *togda* nepročanъ budu (Kos 187c/32)

(28) *Tagda* vzgl(agol)jetъ k nimъ (Kos 182d/1)

(29) i *tada* vis't(i)nu pogrebešь t(ê)lo moe (Nov₂ 363b)

(30) i č'to es(a)mъ *vsag'da* želilъ (Nov₂ 364c)

(31) *Vnegda* vazvahъ usliša me (Kos 183a/8)

Prilozi *vinu* i *prisno* pokrivaju značenje „uvijek“. Prilog *vinu* u osnovi ima zamjenicu *in-*, a prilog *prisno* u osnovi ima pridjev *prisnъ* što znači „vječan, trajan“. Zanimljiva je činjenica da upotreba tog oblika varira od teksta do teksta, kao što pokazuju primjeri, čak i u istim iskazima:

- (32) vse sudbi ego preda mnoju s(u)t *vinu* (Kos 186d/17; *sutъ vinu*] om. Bar Broz)
- (33) i vzgl(a)goljut *vinu* da vzz(e)ličit se g(ospod)ъ (Kos 192d/18-19; *vinu*] *prisno* Bar Broz)
- (34) i vzgl(a)goljut *prisno* da vzz(e)ličit se g(ospod)ъ (Kos 194d/22; *prisno*] *vinu* Bar Broz)
- (35) prê3r(ê)h g(ospod)a prêd(a) mnoju *prisno* (Kos 185d/37)

Prilog *vazdan* tvoren je od zamjenice *vъsъ* i imenice *dъnъ*. Druga dva brevijara na istom mjestu upotrebljavaju sintagmu *v(a)sъ d(a)n'*. U Nov₂ upotrijebljen je prilog *vazda*.

- (36) i tebē trpehъ *vazdan* (Kos 189b/1; *vazdan*] *v(a)sъ d(a)n'* Bar, Broz)
  - (37) i ina pročaē *vazda* se e(stъ) oblačilъ (365d)
- Neodređeno značenje „nekada“ iskazano je prilogom *někogda/ n(i)kogda*.
- (38) i bui *n(i)k(o)gda* umudr(i)t(e) se (Kos 211b/17)
  - (39) kimi b(ê)hu *někogda* vr'nezi kovani (Nov₂ 361d)

4.2.2. Prilozi mjesta i smjera

Prilozi mjesta se od priloga smjera razlikuju na temelju pitanja na koja odgovaraju, tj. prilozi mjesta odgovaraju na pitanje *gdje*, a prilozi smjera na pitanje *kamo*. U velikom broju primjera ti prilozi imaju isti oblik pa se stoga i analiziraju u istom poglavlju.

Od imenskih priloga nalazimo ove oblike: *daleče*, *izdaleča*, *izdaleka*, *sviše*.

Daleče je prilog mjesta u značenju *daleko*.

- (40) vskuju me ost(a)vi *daleče* ot sp(a)seniê moego (Kos 188a/38-b/1)
Mjesto je iskazano i prilogom *izdaleča* koji odgovara na pitanje *odakle*. Takav oblik priloga nalazimo i u staroslavenskom jeziku.
- (41) zapovid g(ospod)ъna s(vé)ta *izdal(e)ča* prosvećajući oči (Kos 187c/19)
Prilog *izdaleča* također je prilog mjesta, a riječ je o hrvatskom obliku priloga.
- (42) I k(a)ko *iz'daleka* uzrē ed'nu laniju (Nov₂ 363a)
Prilog *dale* prilog je smjera a u osnovi mu je imenica *dalē* sa značenjem udaljenosti:
- (43) i gredućb *dale* (Nov₂ 363a)
Smjer je iskazan i prilogom *nъpridb* koji u staroslavenskom glasi *naprěždb*, a u našem je primjeru iskonsko *a* iz prefiksa zamijenjeno poluglasom, *jat* samoglasnikom *i*, a skupina *žd* sufiksom *d*.
- (44) *nъpridb* greduće potrъta nogu (Nov₂ 363a)
Prilog *vань* označava smjer, od staroslavenskog oblika razlikuje se vokalizacijom poluglasa:
- (45) Videćei me *vань* bêžaše (Kos 190d/38)
Prilog *nicь* isto glasi i u staroslavenskom jeziku i prilog je smjera:
- (46) An'tonii pade *nicь* k' z(e)mli (Nov₂ 365a)
Prilog *vnutrē* je prilog mjesta, staroslavenski oblik glasi *vъnqotrъ*:
- (47) I vidê *vnutrē* velikъ hramъ (Nov₂ 361c)

Za razliku od njega prilog *v'nutarъ* je prilog smjera, a razlika leži u sufiksu *-b*.
(48) poče g'ledati *v'nutarъ* (Nov₂ 363a)
Prilog *znutarъ* prilog je mjesta jer odgovara na pitanje *odakle*.
(49) zat'vorie *z'nut(a)rъ* k' ključaničju (Nov₂ 363a)
Prilog *zgoru* prilog je mjesta:
(50) emuze b(ê)še otvoreno n(e)bo *zgoru* (Nov₂ 361[¶])
Prilog suprotnog značenja je *doli*, staroslavenski oblik glasi *dolē*:
(51) Em'že ot poësa pulu t(ê)la *doli* na čes'tь b(ê)še t(ê)la koz'ê (Nov₂ 362[¶])
Od zamjeničkih priloga najčešće se upotrebljava mjesni prilog *tu* kojem je u osnovi zamjenički *ts*:
(52) *Tu* padu vsi (Kos 193a/17)
Prilog *simo* označava smjer i u osnovi mu je zamjenički *ss*:
(53) obratet se ljudi *s(i)mo* (Kos 204a/24)
Upitni su prilozi kojima se pita o mjestu i smjeru: *kadē* i *kamo*. U osnovi im je zamjenički *k* na koju se dodaju sufiks za mjesto *-(a)dē* i smjer *-amo*.
(54) *Kadē* sutiš milosti tvoe (Kos 210b/8)
(55) *Kamo* ideš (Nov₂ 362[¶])
Mjesno značenje *odakle* izraženo je prilogom *otkudu* koji u staroslavenskom glasi *otъkodu* i na kojem su izvršene fonološke promjene karakteristične za hrvatskostaroslavensku redakciju. I ovdje je u osnovi zamjenički *k-*.
(56) Kto es(a)mъ i *otkudu* es(a)mъ (Nov₂ 363b)
Mjesto je izraženo i prilogom *otsudu*, sa značenjem *odavde*:
(57) ne izidu *otsudu* (Nov₂ 363b)
U ovu skupinu ulazi i prilog *otnudъ* čiji staroslavenski oblik glasi *otъnодъ*.
(58) Iže lahko *otnudъ* prieletivъ (Nov₂ 364b)
Prilog *ondē* prilog je mjesta, staroslavenski oblik glasio je *onъde* te je u našem primjeru vidljiva zamjena sufiksahnog *-dē* sufiksom *-de*. Ovo značenje u tekstovima psalama ne nalazimo.
(59) *on'dē* ideže izviraše (Nov₂ 361[¶])
Prilog *sadē* u značenju ovdje u staroslavenskom je glasio *ssde*.
(60) *B(ož)e* um'rimъ *sadē* i azъ (365[¶])

4.2.3. Prilozi načina

Načinski prilozi odgovaraju na pitanje *kako* i najbrojnija su vrsta priloga. Razlog za to je jasan- podrijetlo njihove osnove je imensko, tj. u njihovoj osnovi leži pridjev, a pridjevi su jedna od najbrojnijih vrsta riječi¹. Uz ove, postoje i načinski prilozi čije je podrijetlo zamjeničko, tj. u njihovoj je osnovi korijen zamjenički.

Najčešći sufiks koji se na pridjevsku osnovu dodaje je sufiks *-o²*.

- (61) *dobro* poite emu sa vsključanim (Kos 191[¶]/16-17)
- (62) poite *raz(u)mno* (Kos 196[¶]/35)
- (63) ĸko o mnê ubo *mirno* gl(agol)ahu (Kos 192[¶]/33)
- (64) ĸk(o) *strašno* udiv(i)l se esi (Kos 224[¶]/16-17)
- (65) s(ve)ti že An'toni plakaše se *gorko* v'z'dišu (Nov₂ 364[¶])
Uz sufiks *-o*, pojavljuju se i sufiksu *-b*, *-e*.
- (66) Vrazi ubo g(ospodъ)ni vnegda *kupno* proslav(i)ti se imъ (Kos 193b/32-33)
- (67) sabraše se *vkupъ* (Kos 182[¶]/34)

¹ Zbog velike brojnosti ovdje će biti navedeni samo neki od načinskih priloga.

² Vidi: Barić, Eugenija; Lončarić, Mijo; Malić, Dragiša; Pavešić, Slavko; Peti, Mirko; Zečević, Vesna; Znika, Marija: Gramatika hrvatskoga književnog jezika. 1990. Zagreb: Školska knjiga., str. 248.

- (68) V mirê *vk(u)pê* usnu (Kos 183a/32)
(69) i *naopakъ* svezana rukami da bi m(u)č(e)nbilъ (Nov2 361a)
Od zamjeničkih priloga nalazimo priloge *tako, sice.*
(70) i *t(a)ko* diviš(e) se (Kos 196d/14-15)
(71) *Sice* pom(i)nah te (Kos 200c/34)

4.2.4. Prilozi količine

Prilozi količine odgovaraju na pitanje *koliko*. Već je rečeno da su prilozi riječi kojima se iskazuju okolnosti u kojima se odvija glagolska radnja, te da su nužno vezani uz glagole. Ivo Pranjković (2005: 23) navodi da su leksemi: *mnogo, puno, malo, nedovoljno, dosta* i sl. kvantifikatori. Smatra ...da je ovakve kvantifikatore bolje opisivati kao priloge, tim više što oni mogu dolaziti i uz glagole, kao oznaka svojevrsne okolnosti koja bi se mogla označiti kao "količina radnje" ... Takve će riječi biti češće i običnije uz imenice, ali je razlog tomu ponajprije u činjenici što su kvantifikaciji općenito podložniji predmeti (koji se označuju imenicama) negoli radnje (koje se označuju glagolima).

Držim da bi navedene riječi trebalo proučavati kao pridjeve i to skamenjene pridjeve koji imaju funkciju atributa i imenica uz njih uvijek je u genitivu. Ovdje takvi riječi neće biti obradene, osim kad dolaze uz glagol, tj. bit će obradene samo ako iskazuju okolnost u kojima se odvija glagolska radnja.

- (72) vsa *el(i)ko vsh(o)te* stvori (Kos 218a/7)
Sufiksom *kratъ* tvore se prilozi koji odgovaraju na pitanje *koliko puta*. Na to se pitanje može odgovoriti i brojem u instrumentalu i tada govorimo o prilogu.
(73) *Kolъ krat* prognevaše i v pustine (Kos 206b/20)
(74) *vzdai sus[ê]domь naš(im)ь sedmericeju* v l(o)no ihъ (Kos 206a/24)
(75) I êko ot mnozêhъ *mnogo kratъ e(stъ)* (360c)

5. Prijedlozi

Prijedlozi su riječi koje stavljuju druge riječi u međusobne odnose¹. Prijedloge uobičajeno dijelimo na prave ili prvotne, tj. one koji pripadaju praindoeuropskom ili praslavenskom naslijeđu (obično nam je vrlo teško reći od čega su nastali) i drugotne koji su nastali u vrijeme oblikovanja najstarijega slavenskog književnog jezika od priložnih izraza (Damjanović 2005: 152). Neki prijedlozi, kao što znamo, dolaze samo uz jedan padež, a neki uz više njih. Prije nego što ih navedem, recimo i to da su i prijedlozi u proučavanim tekstovima bili podložni fonološkim promjenama koje su se provodile kao što su ispadanje poluglasa (*k, s*), bilježenje poluglasa apostrofom (*k'*) i vokalizacija poluglasa (*ka*). Prijedloge s

¹ Preciznije određenje nalazimo u: Babić 1991: 724: „Prijedlozi (prepozicije) pomoćne su gramatičke riječi koje označuju podređenost jedne punoznačne riječi drugoj i time izriču međusobni odnos predmeta ili radnji koje izriču punoznačne riječi. (...) S prijedlozima dolaze samo zavisni padeži, a to su svi osim nominativa i vokativska, i to najčešće genitiv, najrjeđe dativ, a lokativ se upotrebljava samo s prijedlozima.“

obzirom na njihov položaj u prijedložnom izrazu dijelimo na prepozicije i postpozicije¹.

5.1. Genitiv

Genitiv je padež uz koji dolazi najviše prijedloga zato što u sebi nosi različita značenja: pripadanja i odvajanja (prijedlog *od*), vremena (temporalni genitiv-prijedlozi: *od, do*), uzroka (prijedlozi: *zbog, radi*). U brevijarskim tekstovima zborniku uz genitiv dolaze ovi prijedlozi: *ot, do, iz/ is, s, bez, oh(r̊st)ь/ okrstъ, razve/ razvi, mѣsto, odaleče, pače*.

- (76) vzmetaetъ vetarъ *ot lica z(eml)e* (Kos 182c/23)
(77) izb(a)vitъ d(u)šu moju *ot r(u)ki adovi* Kos 197b/3 *ot]* iz Bar Broz
(78) êko ne *do konca zabven* budetъ (Kos 184c/6-7)
(79) istrgaei me *is črѣva* (Kos 188b/19)
(80) da sada vist(i)nu tv'rde eter(a)go P(a)vla *s Tibaide* (Nov₂ 360d)
(81) Ne podv(i)žu se *ot roda v rodь bez a zla* (Kos 184c/33; *beza zla]* bezla Bar, Broz)
(82) *oh(r̊st)ь ego krovъ ego* (Kos 186c/25)
(83) Oplčit se anjel g(o)spadan *okrstъ boečih se ego* (Kos 192a/6)
(84) êko kto b(og)ь *razvi gospoda* (Kos 187a/5; *razvî] r(a)zve* Bar Broz)
(85) ljudi moe v hlêba *mѣsto g(ospod)a* ne prizъvaše (Kos 198b/33)
(86) bližni moi *od(a)leče mene st(a)še* (Kos 194a/4)
Prijedlog *pače* ima značenje više *od* i u obliku *pъče*.
(87) ... i slaiši *pače meda* (Kos 187c/24)
(88) Vzl(ju)bilъ esi *zl(o)bu pъče bl(a)gostine* (Kos 198a/26)
U istom se značenju upotrebljava i prijedlog *prêžde/ pree/ prie*.
(89) B(og)ь že c(ësa)гь n(a)šь *prêžde vêkъ* (Kos 204c/32; *prêžde] pree* Bar Broz)
(90) Usliš(i)tъ b(og)ь i sm(ë)ritъ e iže e(s)t(ь) *prie vêkъ* (Kos 198d/29; *prie]* *prê* Bar Broz)

Uz prijedlog *radi* također стоји genitivni oblik, ali za njega je karakteristično to što dolazi iza riječi na koju se odnosi.

- (91) *vrag moih radi* ispravi pred toboju (Kos 183b/20)

5.2. Dativ

Taj padež označava cilj/ smjer kretanja. Samo uz dativ dolazi prijedlog: *k/ ka/ h*.

- (92) Tagda vzgl(agol)jetъ *k nimъ* (Kos 182d/1)
(93) i ne bi spas ei *ka g(ospod)u* (Kos 187a/33)
(94) *H* komu mnêñ'ju vsa opščina (Nov₂ 360c)

5.3. Akuzativ

U proučavanim tekstovima uz akuzativ stoјi samo prijedlog *za/ zb*¹.

¹ Gadžijeva 2014: 269.

- (95) i pog(i)bu za bez(a)konie svoe (Kos 204b/8)
(96) č(lové)k ni d(a)stb b(og)u izm(é)ni zb se (Kos197a/18; zb] za Bar Broz)

5.4. Lokativ

To je padež mesta i samo uz njega idu prijedlozi: *o, po, pri*.

- (97) vzraduju se *o milosti tvoei* (Kos 190d/20)
(98) di mi g(ospod) *po pravdê moei* (Kos 183d/15)
(99) su i *pri st(a)ze sk(a)ndel pol(o)žiše mnê* (Kos 224d/24)

5.5. Instrumental

Instrumental je padež društva i sredstva. Prijedlozi koji dolaze samo s instrumentalom u proučavanim tekstovima su *meju, s/ sa/š, nad, pred/ preda, pod/ poda*.

- (100) *Meju* kimi n(a)m Iliê veće videnъ b(j)si pr(o)r(o)kъ neže maniň (Nov₂ 360c)
(101) Rabotaite g(ospode)vê *sa strahom* (Kos 182d/18) i raduite se emu *s trepetom* (Kos 182d/19)
(102) I budu neporočanъ š nimъ (Kos 186d/19)
(103) esamъ c(ésa)rъ ot nego *nad sionomъ* (Kos182d/5)
(104) vrag moi radi ispravi *pred tobou* (Kos 183b/21)
(105) vse sudbi ego *preda* mnoju s(u)t vinu (Kos 186d/16)
(106) Padutъ *pod nogama moima* (Kos 187a/25)
(107) Uširil esi stopi moe *poda* mnoju (Kos 187a/19)

5.6. Prijedlozi s više padeža

Dva su prijedloga koji dolaze s nekoliko padeža. Oba dolaze uz akuzativ i lokativ.

Prijedlog *vъ* javlja se i u hrvatskom obliku *va i u*.

akuzativ:

- (108) dam ti êziki v dostoênie tvoe i u držanie tvoe (Kos 182d/ 10-11)

lokativ:

- (109) gl(agole)te v srcihъ vaš(i)hъ (Kos 183a/22)

- (110) êko nêstъ va ustêhъ ih istini (Kos 183b/22)

Prijedlog *na* javlja se u oblicima *na/ nъ*:

akutativ:

- (111) listъ *nъ* z(e)mli ne padetъ z d'riva. (Nov₂ 365d)

- (112) i mnozi vstajutъ *na me* (Kos 182d/28)

lokativ:

- (113) da e(stb) ubo *nъ* z(e)mli drugi sučъ. (Nov₂ 362a)

---

¹ Nema primjera u kojima bi taj prijedlog stajao s instrumentalom.

5.7. Veznici

Veznici su riječi koje povezuju rečenične dijelove ili rečenice u rečeničnu cjelinu¹. Tradicionalna je podjela veznika na: sastavne, rastavne, suprotne; vremenske, mjesne, uzročne itd. Kod veznika treba napomenuti ono što je vrlo često nedovoljno istaknuto, a to je da veznici vrlo često pripadaju nekoj od vrsta riječi, tj. veznički elementi postaju tek po svojoj funkciji (Raguž 1997: 295). Tako, na primjer leksemi *gdê*, *kako* i drugi u pojedinom kontekstu su prilozi ili zamjenice, a u nekom drugom kontekstu postaju veznici.

5.7.1. Sastavni veznici

Najčešći veznik je sastavni veznik *i*:

- (114) cesari zemalsci *i* knezi sabraše se vukupъ (Kos 182c/33)

5.7.2. Suprotni veznici

Suprotni veznik je *a*, veznici *na*², *neže*, *obač'* pokrivaju isto značenje *nego*.

- (115) Gnevaite se *a* ne sagrêšaite (Kos 183a/20)
(116) a Iv(a)њь paki prêe prorokova *neže* bê roenъ (Nov2 360c)
(117) ne da bi onь naiprie preda vsêmi bilъ. *na* ot nego (Nov2 360c)
(118) *Ob(a)če bl(i)zъ e(st)ь boeč(i)m* se ego (Kos 208c/18)

5.7.2. Rastavni veznici

U ovu skupinu ulazi veznik *ili*.

- (119) vs'tati *ili* obrnuti (Nov2 361b)

5.7.3. Pogodbeni veznici

Pogodbeni veznici su: *ako*, *akoli*, *ače*, *eda*. Značenje svih veznika je isto „ako“.

- (120) I čudiši se *ako* te ne primemъ. kadi si prišalъ um'riti. (Nov2 363b)
(121) Ašće vraću se v' mols'tirъ (365c ašće] *ako Broz*)
(122) *eda* kogda prognevaet se (Kos 182d/21)

5.7.4. Poredbeni veznici

Poredbeni veznik sa značenjem *kao* realizira se pomoću leksema *kako*, *eko*:

- (123) dai imъ *k(a)ko* tibole z'naešь (Nov2 365d)
(124) *eko* ne do konca zabven budetъ (Kos 184c/6-7)

¹ Preciznije određenje nalazimo u: Babić i dr. 1991: 732: *Veznici* ili *konjunkcije* nepromjenljive su pomoćne riječi koje služe za povezivanje riječi i surečenica u složenim rečenicama i rečenica u diskursu. Prema tome vežu li nezavisne ili zavisne surečenice razlikuju se nezavisni (*usporedni, koordinativni*) i zavisni (*subordinativni*) veznici.

² Hudeček 1990: 82: ... oblik *na* po svoj prilici je iz narodnoga govora.

5.7.5. *Vremenski veznici*¹

Vremenski veznici su: *egda, kada, tada, kogda, potom, dokole, doideže.*

- (125) Egože An'tonii *egda* poz'na (362c *egda*] *kada* Broz) (362c)
(126) I *kada* otidoše vsi ot nego. *tada* pride k nemu ed'na blud'nica (Nov₂ 361b)
(127) Prosviti oči moi eda *kogda* usnu v semrti (Kos 185b/21)
(128) I *potomъ* trupъ bez' d(u)še os'ta. (Nov₂ 362d)
(129) I ti g(ospod)i *dokole* obrati g(ospod)i izbavi dušu moju (Kos 183c/7-8)
(130) i ne vrvraču se *doideže* skončajut se (Kos 187a/23)

5.7.6. *Mjesni veznici*

Mjesni veznici su: *idēže, kadi.*

- (131) Tu uboêše se boêzni *ideže* ne bê boêzni (Kos 198b/34)
(132) čudiši se ako te ne primemъ. *kadi* si prišalb um'riti. (Nov₂ 363b)

5.7.7. *Namjerni veznici*

Gotovo sve vrste rečenica veže veznik *da*, a u proučavanim tekstovima to je najčešće namjerni veznik.

- (133) Osl(a)bi mnê g(ospod)i *da* počiju prižde ot(i)du (Kos 194c/3)

6. Uzvici

Uzvici su vrsta riječi koje gramatike gotovo da zanemaruju. Gramatike ih određuju kao glasove ili nizove glasova koji nemaju jasno određenog logičkog smisla nego služe kao izraz različitih duševnih stanja i dojmova, kao sredstvo da govornik svrati na sebe pažnju, kao riječi kojima se čovjek obraća životinjama te za oponašanje prirodnih zvukova i drugo². U proučavanim tekstovima nalazimo dva različita uzvika: *o* i *uvi*. Uzvik *o* ima funkciju dozivanja i obraćanja, a uzvikom *uvi „jao“* izraženo je jadikovanje.

- (134) *O* g(ospod)i izbavi d(u)šu moju (Kos 218b/8)
(135) *Uvi* mnê grêš'niku (Nov₂ 365a)

7. Čestice

Gramatike ovu kategoriju još nazivaju riječcama ili modalnim riječima, a određuju je kao riječi kojima se iskazuje stav govornika prema onome o čemu

¹ Kao veznici upotrebljavaju se i riječi nekih drugi vrsta. (Barić i dr. 1990: 187). U proučavanim tekstovima to su prilozi: *egda, kada, tada, kogda, potom, dokole, doideže; idēže, kadi.*

² Barić i dr. 1990: 190- 191.

govori, s obzirom na njegovo znanje, želje i osjećanja¹. Na razini rečenice kao iskaza, čestice modeliraju značenje pojedinih njezinih sastavnica ili cjelokupnoga iskaza. Po postanku, čestice dijelimo na neizvedene (*že, ne, li*) i na izvedene kod kojih postoji morfološka i semantička veza s nekom drugom vrstom riječi (*aće, volja, žde*)². U proučavanim tekstovima nalazimo ove čestice: *li, ne, že, eda, ubo, bo, vele*. Upitne čestice su *li* i *eda*. Negacijska čestica javlja se u obliku *ne*. Čestica *že* ima funkciju pojačivača značenja, tj. intenzifikatora. Vezala se uz sve vrste riječi, pri čemu najčešće nije mijenjala značenje te riječi. Posljedično značenje ima čestica *ubo*, a uzročno čestica *bo*. Čestica *vele* pojačava značenje pridjeva.

(136)	znaeši <i>li</i> . (Nov ₂ 363b)
(137)	<i>Eda</i> v v(ê)kъ progn(ê)v(a)eši se na ni (Kos 208c/8)
(138)	<i>ne</i> prol(i)še se st(o)pi moe (Kos 204a/6)
(139)	Az že postavlень esamъ (Kos182d/ 1)
(140)	otpademъ <i>ubo</i> ot vrag moiň tačъ (Kos 183d/4)
(141)	Boëše <i>bo</i> se e ... (Nov ₂ 365a)
(142)	i ezikъ <i>vele</i> rečivъ (Kos 185a/33)

8. Zaključak

Iz svega navedenog vidljivo je da je u proučavanim hrvatskoglagoljskim brevijarskim tekstovima upotrijebljen velik broj raznovrsnih nepromjenjivih riječi. Iz opisa i popisa priloga vidljivo je da ne postoji velika razlika u obliku priloga u odnosu na priloge u staroslavenskom jeziku, osim one fonološke. Razlike između psalamskih i legendarnih tekstova uglavnom su rezultat različitog konteksta pa onda i različitih potreba za iskazivanjem pojedinih okolnosti. Kad je riječ o prijedlozima, za isti gramatički sadržaj nalazimo različite izraze čiji izgled ovisi o okolini u kojoj se izraz ostvaruje (podsjećam na prijedlog u značenju *prema*, s oblicima: *k, ka, h*). No, bez obzira na to što je uzrokovalo pojedine oblike, takvo bogatstvo rezultiralo je stilskom raznolikošću potrebni će biti dodatni napor da se točno utvrди koje stilske vrijednosti različiti izrazi posreduju. Veznici su najbrojnija nepromjenjiva vrsta riječi koje u tekstovima nalazimo. Po svojoj funkciji i po obliku u skladu su s hrvatsko- staroslavenskim jezikom. Uzvici u proučavanim tekstovima nisu učestali, uzvik *uvi* kao i većina čestica jedan je od onih elemenata na temelju kojih jezik brevijara označavamo kao staroslavenski. Naizmjenična upotreba staroslavenskih i hrvatskih oblika i vrlo česta upotreba oblika koji su zajednički i jednom i drugom jeziku ipak nas navodi na zaključak da je jezik kojim su proučavani tekstovi pisani hrvatsko- staroslavenski, bez obzira na to je li riječ o psalmskim, ili o apokrifnim tekstovima.

S obzirom na činjenicu da nepromjenjive vrste riječi u brevijarskim tekstovima nisu zasebno istraživane nije moguće napraviti usporednu analizu sa

¹ Ibid. 25., str. 188.

² Gadžijeva i dr. 2014: 295.

stanjem u drugim brevijarima. Ako usporedimo upotrebu nepromjenjivih riječi u dosad proučenim liturgijskim srednjovjekovnim tekstovima (Hrvojev misal 1404, Misal po zakonu rimskoga dvora 1483, Senjski misal 1494, Misal Pavla Modrušanina 1528, Misal hruacki 1531) s nepromjenjivim riječima u ovim proučenim brevijarima, možemo reći da gotovo da i nema među njima razlike. Ono što se ipak uočava je da su u misalskim tekstovima prevladava veći broj različitih oblika priloga dok kod ostalih nepromjenjivih riječi takvih razlika nema.

Literatura

- Badurina- Stipčević, Vesna. 1992. *Hrvatskoglagolska legenda o svetom Pavlu Pustinjaku*, Zagreb: Hfd.
- Babić, Stjepan; Brozović, Dalibor; Moguš, Milan; Pavešić, Slavko, Škarić, Ivo, Težak, Stjepko: *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*. 1991. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Globus Nakladni zavod.
- Barić, Eugenija; Lončarić, Mijo; Malić, Dragica; Pavešić, Slavko; Peti, Mirko; Zečević, Vesna; Znika, Marija: *Gramatika hrvatskoga književnog jezika*. 1990. Zagreb: Školska knjiga.
- Damjanović, Stjepan. 2005. *Staroslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Gadžijeva, Sofija; Kovačević, Ana; Mihaljević, Milan; Požar, Sandra; Reinhart, Johannes; Šimić, Marinka; Vince, Jasna: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. 2014. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut.
- Grabar, Biserka. 1984. Tiskani glagoljski Baromićev brevijar, *Slovo* 34: 159- 180.
- Hamm, Josip. 1958. Judita u hrvatskim glagoljskim brevijarima, *Radovi Staroslavenskog instituta* 3: 103-201.
- Hudeček, Lana. 1990. Nepromjenljive riječi u «Misalu po zakonu rimskoga dvora» iz 1483. godine. *Rasprave Zavoda za jezik sv.* 16: 67-85.
- Jurčević, Ivan. 2002. *Jezik hrvatskoglagoljskih tiskanih brevijara*, Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Pedagoški fakultet.
- Jurčević, Ivan. 2005. *Psalmi tiskani hrvatskom glagoljicom 1491. godine*, Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet.
- Kovačević, Ana. 2014. Nepromjenjive riječi u Činu svetac Kožičićeva Misala hruackoga. *Ricerche slavistiche* 12 (58): 163-184.
- Kuštović, Tanja. 2013. Nepromjenjive riječi u Ivančićevu zborniku. U: *Zadarski filološki dani IV*, [ur. Božić, Rafaela, Sambunjak, Slavomir] 207-228. Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za kroatistiku i slavistiku.
- Kuštović, Tanja. 2014. *Prilozi u hrvatskoglagoljskim tekstovima*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Nazor, Anica. 1984. Tiskana glagoljska knjiga od prvotiska Misala 1483. do Brozićeva Brevijara 156, *Slovo* 34: 7-16.
- Pranjković, Ivo. 2005. Suznacne riječi i njihove vrste. U: *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*, [ur. Bagić, Krešimir] 19-27. Zagreb: Filozofski fakultet, Zagrebačka slavistička škola.
- Raguž, Dragutin. 1997. *Praktična hrvatska gramatika*. Zagreb: Medicinska naklada.
- Tomić, Marijana. 2014. *Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije*, Zagreb: Naklada Ljevak.
- Vajs, Jozef. 1910. *Nejstarší breviar chrvatsko- hlaholsky*, Prag, XCIII- CI